

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΒΟΛΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΛΙΒΟΡΝΟΥ
ΣΤΟΝ ΦΩΤΙΣΜΟ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ (18^{ος}-19^{ος} αι.)
(ΜΕ ΒΑΣΗ ΑΡΧΕΙΑΚΗ ΠΗΓΗ)

Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος

Αν. Καθηγητής Νεώτερης Ιστορίας

Για τους Έλληνες απόδημους στο Λιβόρνο της Ιταλίας υπάρχει ενδιαφέρον-σα ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, που διευκολύνει την προσέγγιση ποικίλων προβλημάτων της Ελληνικής Κοινότητας: εκκλησιαστικών, δημογραφικών, οικονομικών, πνευματικών και παιδείας¹. Ωστόσο παραμένει πάντοτε πολύ χρήσιμη πηγή πληροφοριών το βιβλίο των Πρακτικών της Αγίας Τριάδος των Ελλήνων του Λιβόρνο των ετών 1768-1849 (σε δύο τόμους: 1768-1817 και 1818-1849)².

1. Βλ. επιλεκτικά Ν. Ulacacci, *Cenni storici della Chiesa Nazionale Greco-Cattolica di Livorno sotto il titolo della SS. Annunziata*, Livorno 1856, V. Kutufa, *Discorso storico-critico intorno all' origine e al possesso della venerabile Chiesa Nazionale della SS. Annunziata dei Greci della città di Livorno*, Livorno 1856. Νικ. Β. Τομαδάκη, «Ναοί και θεσμοί της Ελληνικής Κοινότητας του Λιβόρνο», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τόμ. XVI (1940), σσ. 81-127. Περιοχή Γ. Ζαφλέντη, «Περί της εν Λιβόρνο Ελληνικής Σχολής (1807-1835)», *Παρνασσός*, τόμ. ΙΧ (1885), κυρίως σσ. 325-340, όπου μεταξύ των άλλων και επιστολή του διδασκάλου του Γένους Αθανασίου Ψαλίδα (σσ. 325-329). Θεμ. Π. Βολίδη, «Χιακά και προς την Χίον σχετικά έγγραφα εκ Λιβόρνο», *Χιακά Χρονικά*, τόμ. ΙV (1919), σσ. 154-165. Βλ. επίσης τη θαυμάσια αυτοτελή έκδοση του Giangiacomo Panessa, *Le Comunità greche a Livorno tra integrazione e chiusura nazionale*, Belforte editore Libraio, χ.χ. έκδοσης, κυρίως σσ. 33-87, στην ενότητα «I Greci a Livorno», και σσ. 132-144, όπου φωτογραφίες εγγράφων της Κοινότητας και ιδιαίτερα της ελληνικής εκκλησίας του Λιβόρνο, που φυλάσσονται στο Κρατικό Αρχείο του Λιβόρνο (Archivio di Stato di Livorno). Ενδιαφέρουσες ακόμη και πλουσιότερες σε πληροφορίες για το ίδιο γνωστό αντικείμενο είναι οι δύο αυτοτελείς εργασίες του Πατρινού Κωνσταντίνου Ν. Τριανταφύλλου α) *Οι Κωστάκηδες της Αχαΐας και του Λιβόρνο. Συμβολή εις την ιστορίαν του Ελληνισμού της Τοσκάνης και των μετεπαναστατικών Πατρών*, Αθήνα 1968 και β) *Οι κώδικες γάμων και βαπτίσεων της Ελληνικής Κοινότητας Λιβόρνο* (1760 κ.εξ.), Πάτρα 1986, όπου και ενδιαφέρονσα βιβλιογραφία.

2. Για την τύχη των Αρχείων της Ελληνικής Κοινότητας και ειδικότερα του ναού της Αγίας Τριάδος του Λιβόρνο πληροφορίες μας παρέχει ο Κώστας Τριανταφύλλου (*Οι κώδικες γάμων και βαπτίσεων κ.λπ.*, ό.π. (σ. 13), ο οποίος αναφέρει ότι «[...] τα αρχεία διεσώθησαν και μέρος τούτων ευρίσκειται ως άνω εις την Εθνικήν Βιβλιοθήκην και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους εν Αθήναις, άλλα εν Λιβόρνο (Κρατικών Αρχείον και Βιβλιοθήκη Labronica) και άλλα εν Ενετία εις το εκεί Ελλην. Ινστιτούτον Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών». Ειδικότερα περί του βιβλίου Πρακτικών της Αγίας Τριάδος αναφέρει επίσης ο Κώστας Τριανταφύλλου σε προγενέστερη μελέτη του (*Οι Κωστάκηδες κ.λπ.*, ό.π., σσ. 25-28, όπου γίνεται λόγος γενικότερα περί των χειρογράφων του εν λόγω ναού) ότι στο Κρατικό Αρχείο του Λιβόρνο φυλάσσεται «Κώδιξ πρακτικών της Κοινότητος, ελληνιστί γραμμένως, φέρων τον ιταλικόν τίτλον: *Partiti e ballottazioni della Chiesa la SS^{ma} Trinità*, εκ δύο βιβλίων, εκ των οποίων το α' φέρει τον αριθμόν 1 και περιέχει τα των ετών 1768-1816 και το β' τον αριθ-

Οι πληροφορίες που δημοσιεύονται εδώ αντλούνται από το φωτοαντίγραφο του εν λόγω κώδικα, που σταχωμένο φυλάσσεται στο Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας.³

Η έρευνα στην ενδιαφέρουσα αυτή πηγή οδήγησε σε χρήσιμα συμπεράσματα για τα εθνικά θέματα του Ελληνισμού της Δύσης για ένα περίπου αιώνα (1768-1849) και κυρίως για την περίοδο της ελληνικής επανάστασης.

Η ελληνική γλώσσα και η Ορθοδοξία, όπως είναι γνωστό, είναι τα κύρια θέματα που απασχόλησαν τον Έλληνα μετανάστη σ' όλες τις φάσεις των αποδημιών.⁴ Για τον λόγο αυτόν το σχολείο και η εκκλησία υπήρξαν οι πρώτες φροντίδες μετά την εγκατάσταση στους χώρους υποδοχής.⁵ Στη Δύση (κυρίως στην Ιταλία) το φαινόμενο τούτο εμφανίστηκε πιο έντονο, αφενός λόγω των σκληρών δογματικών συγκρούσεων ανάμεσα στην Ορθοδοξία και τον Καθολικισμό (αφορά δηλ. στον χώρο της εκκλησίας)⁶ κι αφετέρου λόγω της υπάρχουσας πνευματικής υποδομής που είχε δημιουργήσει η Αναγέννηση και καλλιέργησε ο Διαφωτισμός (αφορά στην παιδεία και γενικότερα στην κίνηση των ιδεών).⁷

μόν 2 των ετών 1818-1849 [...]. Τούτων φωτοαντίγραφα πλήρη ευρίσκονται εις το αρχείον Κ. Κωστάκη και διά δωρεάς αυτού εις την Δημοτικήν Βιβλιοθήκην Πατρών, το Μεσαιωνικόν Αρχείον της Ακαδημίας Αθηνών και το Ελλ. Ινστιτούτον Ενετίας» (ό.π., σ. 27).

3. Το φωτοαντίγραφο του κώδικα της Αγίας Τριάδος της Ελληνικής Κοινότητας Λιβόρνου, που φυλάσσεται στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας, έχει σταχωθεί σε τέσσερις τόμους με την ένδειξη στη στάχωση «Βιβλίον Πρακτικών Εκκλησίας Αγ. Τριάδος Λιβόρνου» και τις αντίστοιχες χρονολογίες α) 1768-1799, β) 1800-1817, γ) 1818-1836 και δ) 1837-1849. Στη ράχη του β' τόμου αντί 1817 αναγράφεται προφανώς λανθασμένα 1816, διότι η ορθή χρονολογία 1817 είναι σε αναγραφή στη σελίδα 174 του χειρογράφου (νέα αρίθμηση σ. 178). Οι πράξεις του κώδικα είναι γραμμένες στην ελληνική γλώσσα, ενώ ελάχιστες έχουν μεταφρασθεί παράλληλα και στην ιταλική. Οι περισσότερες πράξεις είναι κακογραμμένες και ανορθόγραφες. Ορισμένες μόνον έχουν στρογγύλη γραφή δεξιόστροφη και είναι ορθογραφημένες. Οι πράξεις αναφέρονται σε εκλογές επιτρόπων του ναού, αποφάσεις για οικονομικά, για παροχή βοθητών, για παιδεία και για εθνικά θέματα. Κατά την έκδοση των αποσπασμάτων των εν λόγω εγγράφων αποκαθιστώ την ορθογραφία, σύμφωνα με τους κανόνες της εποχής, αλλά χρησιμοποιώ, κατά τον τονισμό, το μονοτονικό σύστημα για λόγους τεχνικούς.

4. Για το φαινόμενο (και τις φάσεις) των μεταναστεύσεων των Ελλήνων βλ. γενικά Ι.Κ. Χασιώτη, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη, 1993, κυρίως σσ. 35-125.

5. Βλ. Γεωργίου Ν. Μοσχόπουλου, *Οι Έλληνες της Βενετίας και της Ίλντριας (1768-1797). Η μητρόπολη Φιλαδέλφειας και η σημασία της για τον Ελληνισμό της Β. Αδριατικής*, Αθήνα, 1980, σσ. 150-152, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

6. Ο καθηγητής Ζαχαρίας Τσιρπανλής υπογραμμίζει ιδιαίτερα τον ρόλο της Εκκλησίας στο πλαίσιο των αποδημιών: «[...] στα μάτια τους η εκκλησία, την οποία αμέσως σχεδόν επιδιώκουν να ιδρυσούν μόλις συγκεντρωθούν σε έναν τόπο, είναι ο στερεωτέρος δεσμός και το μέσο επαφής με τη σκλαβωμένη πατριδα, ενώ ο παπάς ή ο αρχιερέυς αποτελεί τον πνευματικό και εθνικό αρχηγό, που με την προσωπικότητά του ενισχύει ή αντίθετα χαλαρώνει τους κρίκους της επικουρονίας» (βλ. Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή, «Εκλογή μητροπολίτη Ιταλίας από τους Έλληνες της Αγκώνας (1543-1548)», *Δωδώνη*, τόμ. 1 (1973), σσ. 63-64, και του ιδίου, «Για την εκλογή μητροπολίτη Ιταλίας στα μέσα του ΙΣΤ' αι.: προσθήκη και διορθώσεις», *Δωδώνη*, τόμ. 3 (1974), σσ. 143-150. Πρβλ. και Γεωργίου Ν. Μοσχόπουλου, *Οι Έλληνες της Βενετίας και της Ίλντριας (1768-1797)*, ό.π., σ. 150. Για τις αντιθέσεις ανάμεσα στους ορθόδοξους και τους καθολικούς βλ. Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 383 και τόμ. 4 (1973), σ. 249.

7. Βλ. Κ.Θ. Δημαρά, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. ε', Αθήνα 1972, σσ. 130-140. Με το πνεύμα αυτό του Διαφωτισμού και του φωτισμού του Γένους οι Έλληνες του Λιβόρνου υπήρξαν χορηγοί και συμπαραστάτες του Κοραή και των εκδόσεών του. Βλ. Νικ. Β. Τομαδάκη, «Αι ελληνικαί Κοινότητες του Εξωτερικού ως παράγων της Ελληνικής Επαναστάσεως», *Αθηνά*, τόμ. ΝΖ' (1953), σ. 11.

Ένα ωραίο δείγμα προβληματισμού και δραστηριοτήτων Ελλήνων αποδήμων ακριβώς επάνω στα θέματα αυτά έχουμε από τα πρακτικά που συντάσσουν οι συναδελφοί του ναού της Αγίας Τριάδος στο Λιβόρνο. Μέσα από τις συντασσόμενες πράξεις, εκτός από τις τόσες και ποικίλες πληροφορίες, προκύπτει ένας διαγραφόμενος αγώνας για εθνικές δραστηριότητες και μια εθνική ελληνική συνείδηση, που στοιχειοθετείται με αποφάσεις και πράξεις για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας στον χώρο του Λιβόρνου και για την παροχή οικονομικής βοήθειας, είτε στην κυρίως Ελλάδα (στις τουρκοκρατούμενες περιοχές)⁸, είτε σε νέους που προερχόμενοι από τους χώρους της σκλαβωμένης πατρίδας φθάνουν στην Ιταλία και ενδιαφέρονται για ευρύτερες σπουδές (κυρίως στο Πανεπιστήμιο της Πίζας).⁹

Στην πρώτη περίπτωση καταγράφονται στα πρακτικά της Αδελφότητας του ναού της Αγίας Τριάδος οι τόσες προσπάθειες για τον διορισμό δασκάλου της ελληνικής γλώσσας στην Κοινότητα.¹⁰ Χαρακτηριστικές εκφράσεις στις αποφάσεις των Επιτρόπων του ναού σηματοδοτούν τους προβληματισμούς των μεταναστών στην ελληνική παροικία του Λιβόρνου. Τα «κοινά γράμματα» και η «ελληνική γραμματική», ταυτισμένα με το έθνος και την παράδοση, είναι το πρώτο μέλημά τους. Όταν λ.χ. αποφασίζουν (3/14-4-1795) για την πρόσληψη δασκάλου, σημειώνουν: «[...] με χρέος να διδάσκη τα παιδιά του Γένους μας τα κοινά γράμματα και την γραμματικήν ελληνικήν και εί τι άλλο δείκνυται διά την προκοπήν

8. Θεμ. Π. Βολίδη, «Χιακά και προς την Χίον σχετικά έγγραφα εκ Λιβόρνου», ό.π., σ. 155, μνεία αποστολής βοήθειας από τους Έλληνες του Λιβόρνου στη Χίο προς ενίσχυση του εκεί συσταθέντος σχολείου. Επίσης ο ίδιος (ό.π., σ. 163) δημοσιεύει επιστολή του Φραγκούλη Ροδοκανάκη προς τους Επιτρόπους της εκκλησίας της Αγ. Τριάδος του Λιβόρνου, όπου μεταξύ των άλλων ο επιστολογράφος σημειώνει τα εξής ως ευχαριστήρια: «[...] αν από αυτό και όσα άλλα τοιούτα καλά ενεργηθούν διά βοήθειας σας απόλουν χρηματικήν δεν λάβετε, θέλει όμως μνημονεύεται αιωνίως το όνομά σας ομού με εκείνα των ολίγων γενναίων φιλογενών, όπου υπερασπίζονται και συντρέχουν εις όσα ημπορούν να φωτίσουν το Γένος μας, όπου λατwareί σήμεραν χείρα βοήθειας από τους τρόπον έχοντας διά να φωτισθή, μήπως αξιωθή να συναριθμηθή εις την σειράν των εθνών, από την οποίαν προ αιώνων απεβάλθη». Για την ενίσχυση ίδρυσης σχολείων στην Ελλάδα βλ. Ιωάννου Βελούδου, *Ελλήνων Ορθοδόξων αποικία εν Βενετία*, β' έκδοση, Βενετία 1893, σσ. 125-128· Γεωργίου Σ. Πλουμίδη, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας (1603-1797)», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 9 (1972), σσ. 236-249· Τρ. Ευαγγελίδου, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τόμ. 2, Αθήνα 1936, σ. 236. Αθανασίου Ε. Καραθανάση, *Η Φλαγγίνιος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 238-240.

9. Κωνστ. Ν. Τριανταφύλλου, *Οι Κωστάκηδες*, ό.π. σσ. 84-90, 100, όπου γίνεται αναφορά σε οικονομική κάλυψη, εκ μέρους της Κοινότητας του Λιβόρνου, νέων από τη σκλαβωμένη Ελλάδα, που φθάνουν στην Ιταλία για περαιτέρω σπουδές. Ο Θεμ. Βολίδης δημοσιεύει έγγραφο του Αρχείου της Ελληνικής Εκκλησίας του Λιβόρνου μέσα από το οποίο μαθαίνουμε τις αποφάσεις των Ελλήνων του Λιβόρνου για ενίσχυση νέων από την Ελλάδα: «Οι εν Λιβόρνου Γραικοί της Ανατολικής Εκκλησίας θέλουν τρέφειν τρεις ομογενείς νέους δι' ιδίων αυτών εξόδων, διά να σπουδάξωσιν εις τας πρωτεύουσας της Ιταλίας Ακαδημίας εις το διάστημα τεσσάρων χρόνων [...]. Προσκαλείται εις τούτο η Σχολή των Αθηνών, Ιωαννίνων και Χίου διά να εκλέξη πάσα μία νέον ένα [...], άξιον και ικανόν». (Θεμ. Π. Βολίδη, «Χιακά και προς την Χίον σχετικά έγγραφα εκ Λιβόρνου», ό.π., σσ. 157-158).

10. Βλ. κυρίως Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας (Ε.Ι.Β.), Βιβλιοθήκη, Κώδικας της Ελληνικής εκκλησίας της Αγ. Τριάδος του Λιβόρνου με τον τίτλο "Partiti e Ballotazioni della Chiesa Greca La S^{ma} Trinità", (σε φωτοαντίγραφο), Βιβλίο Α' (1768-1817), σσ. του χειρογρ. 50, 60, 90, 93, 100, 109, 114, 133, 153-160, 178 και Βιβλίο Β', (1818-1849), σσ. 12-13, 15-16, 21, 38, 40, 41, 43, 46, 48, 51, 56, 58, 93, 95.

τους»¹¹. Στα 1805 επίσης στρέφονται προς αναζήτηση δασκάλου στα Ιωάννινα, όπου εντοπίζουν ιερωμένο και συγγραφέα σχολικών εγχειριδίων της εποχής του τον Γρηγόριο τον Παλιουρίτη και αποφασίζουν να τον προσλάβουν «με χρέος του να μαθαίνει όλα τα παιδιά του Γένους μας εις το Σχολείον, όπου επί τούτοις θέλει γίνη εις το οσπίτιον της εκκλησίας»¹². Με την ίδια απόφαση, το ωράριο διδασκαλίας ορίζεται 9-12 π.μ. και 3.30-5.30 μ.μ. Μάλιστα οι Επίτροποι της εκκλησίας κατ' αυτή τη συγκεκριμένη περίπτωση εκδηλώνουν ενδιαφέρον και για την επιμόρφωση του δασκάλου τους: «ωσάν οπού ο ίδιος [ενν. ο Γρηγόριος] έχει κατά το παρόν διδασκάλους διά να μαθαίνει τας ξέναις γλώσσαις και επιστήμαις, τας οποίας εν ταυτώ διαδίδει εις ομογενείς μας μαθητάς [...] να του δοθώσιν εις αυγάτισιν της αποφασισμένης πληρωμής του έτερο τζεκίνια, τρία τον καθέκαστον μήνα, με κουδιτζιδόν όμως να ακολουθή να διαδίδη εις τους μαθητάς τα όσα μανθάνει»¹³.

Για την απόδοση της διδασκαλίας του Γρηγορίου Παλιουρίτη έχουμε πληροφορίες από άλλο σημείο της ίδιας πηγής. Μερικά χρόνια αργότερα, στις 15/27 Ιουνίου 1814, οι Επίτροποι του ναού στα πρακτικά τους σημειώνουν: «Επαρέστησεν ο ίδιος ο Επίτροπος την ωφέλειαν της εξακολουθήσεως του αυτού Σχολείου και την επιβεβαίωσιν δι' αυτό του ίδιου του κυρ διδασκάλου Γρηγορίου Παλιουρά, από τον οποίον όχι μόνον το Γένος ευρίσκεται ευχαριστημένον από την καλήν του διαγωγήν και επιμέλειαν, αλλά και οι μαθηταί, οίτινες ευδοκιμούσιν παρ' αυτού διδασκόμενοι»¹⁴.

11. *Partiti e Ballotazioni* κ.λπ., ό.π., βιβλίο Α', σελ. χφ. 60. Παρόμοιο πνεύμα για τον φωτισμό των νέων μαρτυρείται από το έγγραφο (πράξη των Επιτρόπων της εκκλησίας της Ελληνικής Κοινότητας του Λιβόρονου) που αναφέραμε παραπάνω: «[...] εστοχάσθησαν να προτείνωσι προς τους συναδελφούς των ομογενείς περί της βεβαίωσεως και επικυρώσεως του παλαιού τούτου αξιεπαίνου συτήματος, το οποίον, ύστερον από το χρέος της ανθρωπότητος, έχει τον πλέον επαινετόν σκοπόν του, να μεταφέρη δηλ. επάνω εις την πατρώαν γην τον θησαυρόν των φρόντων και των ιδεών, ξεμακρυνθέντων από τας προλήψεις και βαρβαρότητας των καιρών» (Θεμ. Π. Βολίδη, «Χιακά και προς την Χίον σχετικά έγγραφα εκ Λιβόρονου», ό.π., σ. 157).

12. *Partiti e Ballotazioni* κ.λπ., ό.π., βιβλίο Α', σελ. χφ. 105. Για το γνωστό ιερομόναχο Γρηγόριο Παλιουρίτη βλ. πρόχειρα όσα γράφει ο Χ. Ι. Σούλης στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΘ', σ. 471. Για τον Γρηγόριο Παλιουρίτη οι συριστώντες αυτόν ως δάσκαλο στην Ελληνική Κοινότητα του Λιβόρονου Γιαννιώτες Ιωάννης Σταματάκης και Χριστόδουλος Ευθυμίου σημειώνουν σε σχετική επιστολή τους: «[...] Αφ' ου ηξιώθημεν τας τιμίας από τας 2 Ιουλίου, δεν ελείψαμεν να ερευνηώσμεν βαθέως περί του ιεροδιακόνου κυρ Γρηγορίου, διά τον οποίον και ηκούσαμεν παρά πολλών ότι είναι χρηστοίθης, έχει αρχάς εις την Ιταλικήν διάλεκτον, και πλουτεί την μητρικήν γλώσσαν μας κανονικώς, καθώς μετρώς και την λατινικήν, οπού εις τούτο και μας εβεβαίωσεν ο διδάσκαλος του κυρ Αθανάσιος Ψαλίδας [...]». (Βλ. Περιολή Γ. Ζαφλέντη, «Περί της εν Λιβόρονου Ελληνικής Σχολής (1807-1835)», *Παρνασσός*, τόμ. ΙΧ (1885), σελ. 327. Επίσης ο Αθανάσιος Ψαλίδας σε επιστολή του προς τους Επιτρόπους της Αγ. Τριάδος σημειώνει για τον Παλιουρίτη «[...] ότι είναι Έλληνα, καλός ποιητής, ρήτωρ, λογικός, μεταφυσικός, ηθικός, αριθμητικός, ενί λόγω μαθηματικός, έμπειρος της Ελληνικής διαλέκτου και Ιταλικής, όχι όμως να ομιλή, επειδή δεν ελαβε χρήσιν [...]» (Περιολής Γ. Ζαφλέντης, ό.π., σ. 328). Ακόμη ο Ζαφλέντης (ό.π., σσ. 329-335) δημοσιεύει σειρά επιστολών του Παλιουρίτη και παρέχει και αρχετά βιογραφικά στοιχεία, σημειώνοντας ότι καταγόταν από τα Ιωάννινα και ότι ανήκε στη μονή των Παλιούρων («εξ ης και Παλιουρίτης προσωνομάζετο»), ότι διδάχθηκε αρχικά στη Σχολή Μπαλάνου και στη συνέχεια στη Σχολή του Ψαλίδα. Ορισμένες πληροφορίες του Ψαλίδα για τον Παλιουρίτη αναφέρει και ο Χ. Σούλης στη Μ.Ε.Ε., στο λήμμα που αναφέρθηκε παραπάνω. Μνεία γι' αυτόν κάνει και ο Κώστας Τριανταφύλλου (*Οι Κωστάκηδες* κ.λπ., ό.π., σ. 92).

13. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, *Partiti e Ballotazioni* κ.λπ., Βιβλίο Α', σ. 110.

14. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, ό.π., Βιβλίο Α', σ. 159 (Πράξη 15/27.6. 1814).

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει καταχωρισμένο στα πρακτικά συμφωνητικό, που οι επίτροποι του ναού της Αγίας Τριάδος προτείνουν σε νέο δάσκαλο (1820), τον «κυρ Διονύσιον», ο οποίος τη χρονική εκείνη στιγμή διαμένει στη Βιέννη. Εκεί σημειώνονται οι όροι της συμφωνίας, που επίσης αντανακλούν την επιθυμία των παρόικων για εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας: «Όταν δε συν Θεώ ευοδωθή εις τα εδώ, θέλει είναι εις χρέος να αρχίση την παράδοσιν των μαθημάτων του, διδάσκων όλα τα παιδιά του Γένους και όλους τους προσερχομένους αυτώ ομογενείς εις την Σχολήν, κοινά γράμματα, Ελληνικά, και ό,τι άλλο ηξέρει ή ήθελε μάθη, με την προσήκουσαν επιμέλειαν και προσοχήν. -Δεν θέλει δέχεταιί τινα των προσερχομένων αυτώ μαθητών εις την Σχολήν επιμή δι' εγγράφου διαταγής του κατά καιρόν της αυτής Εφόρου. Κοινή παράδοσις των μαθημάτων θέλει γίνεται πάντοτε 3 ώρας πριν του γεύματος και 2 μετά το γεύμα, εν αις θέλει διδάσκονται όλοι οι της Σχολής μαθηταί τα μαθήματα, χωρίς να ζητή παρ' αυτών μερικόν τινα μισθόν ο δάσκαλος. -Κατά τον μήνα Ιούλιον ή Αύγουστον έχει το ελεύθερον να κάμη αργίαν και παύσιν της παραδόσεως των μαθημάτων διά ημέρας 20, καθώς και πάσαν Πέμπτην, προς τούτοις δε και εις όλας τας επισημοτέρας εορτάς της Εκκλησίας των Γραικών. -Εάν τινες των ομογενών είτε ετερογενών θελήσωσιν να διδαχθώσιν μαθήματα παρά του ρηθέντος διδασκάλου εκτός των άνω διορισθεισών ωρών της ημέρας, τότε οι τοιοῦτοι μαθηταί θέλει συνεννοούνται μετά του αυτού διδασκάλου εις ξεχωριστήν συμφωνίαν και πληρωμήν»¹⁵.

Ενδιαφέρουσα, τέλος, για το ίδιο θέμα, της κατάρτισης δηλ. των εκεί Ελληνοπαίδων στην ελληνική γλώσσα, απόφαση λαβαίνουν οι Επίτροποι τον Μάρτιο του 1842, με την οποία εκφράζουν την επιθυμία τους να συνδράμουν σε παιδιά φτωχών οικογενειών που μένουν στο Λιβόρνο. Φαίνεται ότι η Κοινότητα κατά την περίοδο αυτή έχει προβλήματα οικονομικά, γι' αυτό και η απόφαση προσαρμόζεται στην υπάρχουσα κατάσταση: «Και κατά πρώτον επροβάλλη από διαφόρους ομογενείς ότι ευρισκόμενα εδώ διάφορα τέκνα πτωχών ομοθηρήσκων, οίτινες επιθυμούν να φωτισθώσιν αυτά με την προγονικήν των γλώσσαν, πλην η ένδειά των δεν τους το συγχωρεί να διδάξουν εξ ιδίων των εξόδων, προστρέχουν λοιπόν οι αυτοί πατέρες προς το Γένος ζητώντας μίαν συνδρομήν από την εκκλησίαν, ίνα συμβοηθούμενοι εις μέρος ημπορέσουν να φροντίσουν αυτοί οι ίδιοι να φέρουν διδάσκαλον διά τον αυτόν σκοπόν [...]» Στο αίτημα των ομογενών οι Επίτροποι ανταποκρίνονται και αποφασίζουν να χορηγηθεί βοήθημα 500 τσεκινίων, «επί συμφωνία όμως ότι ο διδάσκαλος ούτος δεν θέλει είναι ιερωμένος ούτε καλόγηρος, το δε Σχολείον να είναι εκτός της εκκλησίας κτημάτων [...]»¹⁶.

Παρόμοια στοιχεία, που υποδηλώνουν την εθνική συνείδηση των αποδήμων στο Λιβόρνο, εντοπίζονται και σε αποφάσεις των Επιτρόπων του ναού της Αγίας Τριάδος, που αφορούν σε συνδρομή Ελληνοπαίδων (από την κυρίως Ελλάδα) που επιθυμούν να σπουδάσουν στην Ιταλία. Ενδιαφέρουσα σχετικά με το θέμα αυτό είναι η απόφαση που λαμβάνεται στα 1792 και που υπογραμμίζει την ανά-

15. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, ό.π., Βιβλίο Β', σσ. 192-193 (πράξη 17/29.1.1820).

16. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, ό.π., Βιβλίο Β', σ. χφ. 147 (πράξη 21/5.3.1842).

γκη φωτισμού του Γένους. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα: «Προς τούτοις ανεγνώσθη και άλλο παρακινήτικόν γράμμα, αν ευρεθή εύλογον προς ωφέλειαν και φωτισμόν των εις τον λεβάντε ομογενών μας, να έρχονται τρεις νέοι, εις από τα Ιωάννινα και εις από τον Μωρέαν και εις από την Χίον ή Σμύρνην, ειδήμονες της ελληνικής διαλέκτου, και να κάθονται πέντε χρόνους εις την εδώ Πίζαν διά την σπουδήν των επιστημών και να δίδονται από την κάσαν της εκκλησίας μας ενί εκάστω αυτών ανά πέτζας δέκα και οκτώ ριάλια τον καθέκαστον μήνα διά τα προς τροφήν και λοιπά χρειώδη τους, και παρά ταύτα να τους δίδονται και τα έξοδα του εδώ ερχομού τους, και μετά τους πέντε χρόνους τα έξοδα της εντεύθεν αναχωρήσεως διά τον λεβάντε, με συμφωνίαν να είναι καλών ηθών και σεμνής πολιτείας, με εφυϊαν διά τας επιστήμας, έξω από την Ιατρικήν επιστήμην, και με συστατικά γράμματα, ως διαλαμβάνει το ρηθέν παρακινήτικόν γράμμα, αντιγραμμένον εις το άνω ρηθέν βιβλίον, φύλλα 167. Και δη, βαλοτατζιόνος γενομένης, ευγήκαν βάλαις δεκατέσσαρες εις το ναι και μία εις το ουχί και ακολούθως απεφασίσθη και εκυρώθη το αυτό επαινετικόν και θεάρεστον έργον»¹⁷.

Πολύ ενδιαφέρουσες για τα σημανόμενά τους σχετικά με την επισήμανση εθνικής συνείδησης των αποδήμων είναι δύο πράξεις των Επιτρόπων με χρονολογίες Φεβρουάριος και Μάρτιος 1816. Είναι η περίοδος της προεπαναστατικής προετοιμασίας για τον μεγάλο Αγώνα και την ανάσταση του Γένους, στην οποία, όπως είναι γνωστό, συνέβαλε σημαντικά ο απόδημος Ελληνισμός. Οι Έλληνες του Λιβόρνου συμμετέχουν και αναφέρονται στην προσπάθεια για τον φωτισμό του Γένους, καθώς μνημονεύουν στην απόφασή τους (22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1816) επιστολή του μητροπολίτη Ιγνατίου, «όστις παρακινά το Γένος να στέλνονται μαθητάδες εις τας Ακαδημίας να σπουδάζουν διά τον φωτισμόν του Γένους [...]»¹⁸. Παραθέτουμε το απόσπασμα της πράξεως που συντάχθηκε τις 26 Φεβρουαρίου/4 Μαρτίου της ίδιας χρονιάς (1816), που είναι κατεξοχήν χαρακτηριστικό για το λεκτικό και το ύφος του σχετικά με την εθνική συνείδηση των ομογενών της Κοινότητας του Λιβόρνου: «Οι Επιτρέποντες εις την εν Λιβόρνω εκκλησίαν της ορθοδόξου πίστεως των Γραικών, ακούοντες την διάθεσιν πολλών συναδέλφων, το πόσον είναι ωφελείας πρόξενον εις των Γραικών το Γένος το παλαιόν της εκκλησίας σύστημα εις το να τρέφη δι' ιδίων αυτής εξόδων νέους τρεις ομογενείς, επί σκοπώ να σπουδάζωσι τας επιστήμας εις τας κυριότερας και

17. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, ό.π., Βιβλίό Α', σ. χφ. 53 (πράξη 10/21.4.17920). Βλ. και σ. χφ. 58, πράξη 17/28.10.1794, όπου συμπληρωματικά στοιχεία για το ίδιο θέμα «[...] στον ερχομόν από Σμύρνης του νέου κυρ ιερέως Ιωάννου Μωραΐτου, με σκοπόν δια να μάθη τας επιστήμας των νεωτέρων και ότι έχει ικανήν προκοπήν εις την ελληνικήν διέλεκτον [...]». Πρβλ. και σσ. 75, 76, 106, 107, 110, 129 του ίδιου βιβλίου, όπου αναφέρονται ενισχύσεις σπουδαστών από την Ελλάδα: «[...] διά τον πάτερ Αγάπιον, όπου εξήτει να λάβη βοήθειαν, διά να καθίση ακόμη μερικούς μήνες εις Πίζαν, διά να ακολουθήση την σπουδήν του [...]» (σσ. 75-76), ο αρχιμανδρίτης Αρσένιος ζητεί βοήθεια «[...] να υπάγη να σπουδάση εις τα σχολεία της Πίζας» (σ. χφ. 106, 13/25.6.1805): «Επειτα επρόβαλεν ο κυρ Αλεξάνδρος Πατρινός διά τον πάτερ Γρηγόριον διδάσκαλον, ωσαν όπου ο ίδιος έχει κατά το παρόν διδασκάλους, διά να μαθαίνη τας ξέναις γλώσσαις και επιστήμαις, τας οποίας εν ταυτώ διαδίδει εις τους ομογενείς μας μαθητάς [...]» (ό.π., σ. χφ. 110, 3/15.2.1806).

18. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, ό.π., Βιβλίό Α', σ. χφ. 118 (πράξη 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1816).

καλητέρας της Ιταλίας ακαδημίας, διά να μεταδώσωσιν έπειτα αυτοί τα της φιλοσοφίας φώτα εις την πατρίδα των, εστοχάσθησαν να προτείνωσιν προς τους συναδελφούς των ομογενείς περί της βεβαιώσεως και επικυρώσεως του παλαιού τούτου αξιωματικού συστήματος, το οποίον, και ύστερον από το χρέος της ανθρωπότητας, έχει τον πλέον επαινετόν σκοπόν του, να μεταφέρει δηλ. επάνω εις την πατρώαν γην τον θησαυρόν των φάτων και των ιδεών ξεμακριθέντων (sic) από τας προλήψεις και τας βαρβαρότητας των καιρών. Αι πείραι και αι περιστάσεις εδίδαξαν τρόπους επιτηδείους, δι' ων, εμποδιζομένων των καταχρήσεων, πολλαπλασιάζονται αι ωφέλειαι, αίτινες επιβεβαιούσι και επιταχύνουσι του σκοπούμένου την καλήν έκβασιν. Όθεν προβάλλεται η ανανέωσις του συστήματος διά των ακολούθων συμφωνιών [...]¹⁹.

Αξιόλογες από εθνική πλευρά είναι και οι δραστηριότητες της Ελληνικής Αδελφότητας που αφορούν στην παροχή βοήθειας σε σχολεία της σκλαβωμένης πατρίδας ή σε συγγραφείς βιβλίων που έχουν σχέση με τον διαφωτισμό των Ελλήνων. Εγκρίνουν βοήθεια για τη λειτουργία της Φιλοσοφικής του Γένους Σχολής στη Χίο²⁰, ή για την ανέγερση (το 1838) στην Αθήνα ναού «επ' ονόματι του Σωτήρος», προς αιωνίαν μνήμην της αναγεννήσεως του Έθνους μας...»²¹.

Στο πρακτικό (3/15.11.1806) που συντάσσουν οι Επίτροποι του ναού της Αγ. Τριάδος σχετικά με την ενίσχυση για την έκδοση βιβλίων, καταχωρίζεται και η επιστολή του αιτούντος την βοήθεια, του γνωστού ιερομένου και δασκάλου Γρηγορίου του Παλιουρίτη από τα Ιωάννινα, τον οποίο αναφέραμε παραπάνω. Στην επιστολή αυτή εξαιρείται το εθνικό έργο της Αδελφότητας: «Εντιμότατοι Επίτροποι και λοιπή Αδελφότης του ημετέρου Γένους! Ο ένθερμος ζήλος, τον οποίον τρέφετε διά την βελτίωσιν όλου του ελληνικού Γένους ημών». Στη συνέχεια ο Γιαννιώτης δάσκαλος ζητεί βοήθεια για την έκδοση Ελληνικής Ιστορίας («[...] μίαν επιτομήν της ιστορίας των ευκλεών προγόνων ημών Ελλήνων [...]²².

Τα παραπάνω ερασιματά από τον σωζόμενο κώδικα του ναού της Αγίας Τριάδος της Ελληνικής Κοινότητας του Λιβόρνου τεκμηριώνουν για άλλη μία φορά τη συμβολή του απόδημου Ελληνισμού στον φωτισμό του Γένους· κυρίως, όμως, αυτά τα δειγματικά στοιχεία σηματοδοτούν αξιολογικά το περιεχόμενο των αρχειακών καταλοίπων της εν λόγω Κοινότητας, όπου κι αν βρίσκονται

19. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, ό.π., Βιβλίο Α', σ.χφ. 168 (πράξη 26 Φεβρουαρίου / 4 Μαρτίου 1816).

20. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, ό.π., Βιβλίο Α', σ. χφ. 96 (πράξη 25 Νοεμβρίου 1803).

21. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, ό.π., Βιβλίο Β', σ. χφ. 110 (πράξη 14/ 26.5.1838), όπου καταχωρίζεται επιστολή του προξένου της Ελλάδος Π. Πάλη «συνοδεύουσα αντίτυπον του ανακτορικού θεσπίματος του βασιλέως Όθωνος [...] διά την ανέγερσιν εις την πρωτεύσαν πόλιν των Αθηνών ενός ιερού ναού επί ονόματι του Σωτήρος προς αιωνίαν μνήμην [...] της αναγεννήσεως του Έθνους μας [...]». Στην απόφαση σημειώνεται ότι το έργο θεωρείται θεάρεστο, αλλά λόγω οικονομικής αδυναμίας προσφέρονται μόνον 300 τσεκίνα.

22. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, ό.π., Βιβλίο Α', σ. χφ. 117 (πράξη 3/15 Νοεμβρίου 1806). Την επιστολή εκδίδει ολόκληρη ο Περικλής Ζαυλέντης, «Περί της εν Λιβόρνω Σχολής (1807-1835)», *Παρουσάσις*, τόμ. ΙΧ (1835), σ. 333, ο οποίος καταχωρίζει αξιολογικά στοιχεία για την έκδοση του βιβλίου του Γρηγορίου Παλιουρίτη, παραθέτοντας και σχετική βιβλιογραφία (βλ. στον ίδιο, ό.π., σσ. 332-335).

(Πάτρα, Εθνική Βιβλιοθήκη, Αρχείο Λιβόρνου, Βενετία), και υπογραμμίζουν την ανάγκη περαιτέρω έρευνας προς την κατεύθυνση αυτή. Η αξία μάλιστα του υλικού αυτού τεκμηριώνεται ακόμη καλύτερα, αν ληφθεί υπόψη ότι το Λιβόρνο (μαζί με τη γειτονική Πίζα της οποίας ήταν επίνειο) είχε ιδιαίτερη σημασία για την αγωνιζόμενη Ελλάδα, καθώς συνιστούσε κέντρο επαφής του ευρωπαϊκού κόσμου με τη μαχόμενη Ελλάδα, αφού, ως γνωστόν, η βόρεια Ιταλία (όπου υπήρχαν παρόμοια κέντρα Ελληνισμού) βρισκόταν τότε υπό τον ζυγό της Αυστρίας του Μέττερνιχ²³.

23. Πρβλ. όσα προκύπτουν από τις σχετικές έρευνες του Κώστα Τριανταφύλλου (*Οι Κωστάκηδες της Αχαΐας και του Λιβόρνου κ.λπ.*, ό.π., και *Οι κώδικες γάμων και βαπτίσεων...*, ό.π.), που επιμένει περισσότερο στις σχέσεις Λιβόρνου και Πάτρας.